УДК 94(477) «1991/2012» :631

Я.А. Федоренко

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті на основі методу історизму досліджуються зміни соціальної структури селян, котрі відбулися протягом 1991–2012 років, зокрема здійснюється порівняльний аналіз тих соціальних категорій селян, котрі існували за часів існування Радянського Союзу, а також тих, котрі з'явилися після проголошення незалежності України. Особлива увага приділяється проблемам становлення середнього класу, який виступає гарантією стабільності держави.

Ключові слова: соціальна структура, майнове розшарування, середній клас, фермерство, дрібне та середнє підприємництво.

Одним із найважливіших питань, пов'язаних з реформуванням аграрного сектора економіки є розвиток соціальної сфери села, зокрема підвищення добробуту сільських жителів. Період незалежності привів до істотних змін соціальної структури населення та посприяв формуванню середнього класу. З поняттям «середній клас» у більшості з нас асоціюється достойний рівень життя: гарна освіта, кар'єрні перспективи, можливість подорожувати, придбати житло і автомобіль. У суспільстві дана категорія населення виконує специфічну функцію, будучи його стабілізатором. Чим більший середній клас, тим менша ймовірність того, що в державі будуть відбуватися революції, міжнаціональні конфлікти, соціальні катаклізми. Тому правомірно виникає потреба з історичної точки зору відтворити повну картину тих змін соціальної структури суспільства, які відбулися після проголошення незалежності в Україні та привели до формування першопочатків середнього класу, охарактеризувати його проблеми та спрогнозувати становище у майбутньому. Саме цим і зумовлене звернення автора до даної теми.

Література, присвячена темі дослідження, є досить різноманітною в усіх аспектах та відношеннях. Це і колективні праці (двотомна «Історія українського селянства» під загальною редакцією В. Смолія), і монографії (Деркач А., Веретенников С., Єрмолаєв А. «Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути»), а також публікації у різноманітних періодичних виданнях та Інтернет-ресурсах. Проте виникає потреба у подальшому дослідженні процесу становлення середнього класу в українському селі, особливо в кінці першого десятиліття XXI ст. Тому ми ставимо за мету відобразити у статті зміни соціальної структури, а також проблеми становлення середнього класу в українському селі протягом 1991–2012 рр.

В українському селі після проголошення незалежності відбулися трансформації, які докорінно змінили структуру сільського населення та започаткували зародження нової страти – середнього класу. Звертаючись до минулого та аналізуючи структуру радянського суспільства (куди належало і населення України), відразу можна виділити два класи – робітників та колгоспних селян, а також окремий прошарок – інтелігенцію. Вони сформувались на основі ідеологічних доктрин марксизму-ленінізму, їх було пристосовано до історичних реалій існування тоталітарного Радянського Союзу. Протягом усього існування наддержави така структура суспільства залишалася незмінною. Характерно, що у складі вказаних соціальних класів населення була своєрідна диференціація. Наприклад, робітничий клас поділявся на індустріальний та аграрний. Індустріальна його частина працювала на державних підприємствах (заводах, фабриках); аграрна – у державних сільськогосподарських підприємствах (радгоспах, підсобних господарствах, державних промислових підприємствах, установах, організаціях).

Колгоспне селянство також виступало потужним класом. До нього належали не тільки безпосередні виробники сільськогосподарської продукції, а й представники сільськогосподарської виробничої інтелігенції (агрономи, інженери аграрного профілю, агрохіміки, зоотехніки, ветеринари). Специфічною була диференціація колгоспного селянства. На вершині даної категорії знаходились механізатори (трактористи, комбайнери). Переважна частина була зайнята у землеробстві або працювала на тваринницьких фермах. Членами колгоспів були працівники їхніх відповідних адміністративних структур [1, арк. 32].

Своєрідним був соціальний статус керівних кадрів колгоспів і радгоспів. Так, голови колгоспів, їх заступники, бригадири, ланкові, спеціалісти різного профілю належали до категорії колгоспників, тоді як директори радгоспів, їх заступники, спеціалісти усіх рангів, керівники відділків – до службовців (за умови, що вони мали певну фахову освіту). Сільські вчителі, ліка-

рі, працівники культурно-масових установ належали до інтелігенції. Отже, хоч юридично вважалося, що в Україні, як в цілому в СРСР, було два класи, фактично існувала багатогранна соціальна диференціація населення. Поняття середнього класу ні у правовому аспекті, ні у фактичному плані не існувало.

Після 1991 р. розпочався процес реформування економіки України, наслідком якого стали зміни у соціально-професійному складі працездатного населення України. Майже на 98% скоротилося число колгоспників та робітників радгоспів (аграрної частини робітничого класу). Водночас зросла кількість членів колективних сільськогосподарських підприємств та селянських спілок: у 1997 р. вони становили 78% усіх товаровиробників. З'явилися нові категорії – підприємці та наймані робітники. Сформувались і нові прошарки, котрі згодом стали базовою основою середнього класу – фермери, орендарі, члени акціонерних товариств, працівники спільних підприємств. Певна частка сільської інтелігенції – вчителі, лікарі, представники культурно-освітніх закладів, а також спеціалісти сфери побуту – протягом 1990-х рр. скоротилася через припинення діяльності багатьох закладів цього профілю.

Крім того, з початку 1990-х рр. відбулася стрімка матеріальна диференціація сільського населення. У 1990-ті рр. реальні доходи сільських сімей та їхня купівельна спроможність постійно знижувалися. Як наслідок – поступова зміна джерел формування сукупного доходу. Якщо в 1990 р. 60% його припадало на доходи від оплати праці селян, то в 1998 р. частка цього джерела знизилася до 23% [2, с. 597]

Майнове розшарування проявилося також у збільшенні розриву між рівнями доходів «найбагатших» і «найбідніших» селянських сімей. У 1991 р. розмір сукупного доходу в сім'ях з найвищим його рівнем був у 2,3 разу більшим, ніж у сім'ях з найнижчим його рівнем. У 1998 р. таке співвідношення зросло до 4,3 разу. Існувала диференціація доходів селян по регіонах. В Івано-Франківській, Київській, Харківській, Чернівецькій областях заробітна плата становила 45–52% доходів, а у Вінницькій, Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській, Чернігівській – не більше 27%. Селянам Вінницької, Волинської та Запорізької областей від 36 до 42% доходів давав продаж сільськогосподарської продукції, а в Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Чернігівській суттєвим джерелом доходів стали пенсії (до 36%) [3, с. 73].

Загалом всередині 1990-х рр. дослідники А. Деркач, С. Веретенніков, А. Єрмолаєв виділили із соціальної структури українських селян п'ять прошарків: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті. Вони встановили, що лише за 1990–1992 рр. чисельність першої категорії зросла з 0,2% середньорічної кількості населення до 5,3%, другої – з 18 до 56,5%, третьої – з 18,2 до 62,8%, четверта категорія зменшилася з 58,9 до 27,2%, п'ята зросла з 4,1 до 7,7% [4, с. 9]. Як бачимо, населення українського села просто зубожіло.

Доктор економічних наук Т. Ковальчук наводить дані, які свідчать про низький життєвий рівень більшості населення України наприкінці XX – на початку XXI ст. Тільки 14% громадян України мали на проживання по два долари на добу. 86% населення становили бідні, половина з них належала до «середнього класу». 22% з них не мали квартир; 36% жили у будинках без центрального опалення; 40,4% не мали телефону; 8,6% – холодильників; 5,3% – телевізорів; 65,9% – відеомагнітофонів; 94,3% – комп'ютерів [5]. Із загальної кількості сільських жителів приблизно одна третина взагалі мали доходи нижче прожиткового мінімуму [6, с. 118].

Проте попри всі економічні та соціальні негаразди, в українських селах таки розпочався процес формування середнього класу. Цікавим є той факт, що законодавчо його становлення було закладено прийняттям декількох законодавчих документів ще до проголошення незалежності України. У Законі «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» (жовтень 1990 р.) вже вказані нові соціальні верстви сільського населення, які належать до середнього класу (фермери, орендарі) [7]. Законом «Про підприємництво» (лютий 1991 р.) визначено загальні правові, економічні та соціальні засади здійснення підприємницької діяльності (підприємництва) громадянами та юридичними особами. [8].

Законом «Про підприємства в Українській РСР» (березень 1991 р.) підтверджені положення Закону «Про власність» стосовно того, що можуть діяти підприємства таких видів: індивідуальне підприємство, засноване на особистій власності фізичної особи та виключно її праці; сімейне підприємство, засноване на власності та праці громадян – членів однієї сім'ї, які проживають разом; приватне підприємство, засноване на власності окремого громадянина, з правом найму робочої сили; колективне підприємство, засноване на власності трудового колективу

підприємства, кооперативу, іншого статутного товариства, громадської та релігійної організації [9].

Слід відзначити, що незважаючи на пристойний законодавчий базис, проблема виділення серед населення представників середнього класу була досить складною в Україні з огляду принаймні на дві обставини. По-перше, стрімкі зміни в рівні життя переважної більшості населення та відносинах власності зруйнували минулу соціальну стратифікацію, а нова ще повністю не сформувалася. По-друге, теоретичні уявлення про ознаки середнього класу та необхідна інформація були майже відсутніми.

Результатом такого незнання стали дані соціологічних досліджень, проведених у 2002 р., де представниками середнього класу вважало себе 47% населення України, належними до «вищого прошарку» – менш ніж 1,2%. Водночас середній клас у Польщі становив 29% населення, у Чехії – 36%, в Угорщині – 35%, в Естонії – 23%. Таким чином, результати соціологічних досліджень про кількість середнього класу в державі були просто абсурдними. Реально на початок 2000-х рр. частка середнього класу (фермерів, підприємців) в соціальний структурі сільського населення становила лише 5% [10].

На кінець першого десятиліття XXI ст. головними представниками середнього класу в українському селі стали фермери. Саме ця категорія зі своєю матеріально-технічною базою є основою зміцнення аграрного сектора вітчизняної економіки. Економічною базою сімейних фермерських господарств часто стають особисті господарства, які займаються виробництвом продукції не тільки для власного споживання, а й на продаж. Крім фермерства, основою формування середнього класу на селі стало також дрібне і середнє підприємництво. Перші кроки щодо підтримки сільського середнього класу почали здійснюватись саме у вищезгаданий період. У 2012 р. на державному рівні було прийнято Стратегію соціально-економічного розвитку сільських територій «Рідне село» [11]. Проект передбачав перенесення фокусу державної підтримки на середнього товарного та дрібнотоварного виробника – на того, хто є основою продовольчої безпеки країни. Слід зазначити, що кількість середнього класу в селах України становила на той час 11%, тоді як у розвинутих країнах відсоток середнього класу дорівнює 50–60%

Водночас варто відзначити, що для нашої держави залишається характерною наявність численних представників середнього класу не у фактичному, а у перспективному розумінні, націленому на майбутнє. Це люди, які не мають відповідного прибутку та рівня життя, але послідовно ототожнюють себе з середнім класом у розумінні головних життєвих цінностей та їх дотриманні. Це переважно інтелігенція, професіонали різних галузей та сфер діяльності, люди, які мають високий престиж в очах собі подібних, які цінують цей престиж більше, ніж матеріальні блага або можливість їх одержання. Це ті, хто залишився у своїй сфері професійної діяльності попри всі дуже критичні обставини (неплатежі, затримка виплат, тимчасове падіння престижу професії тощо) [172, с. 108–110].

Таким чином, трансформаційні процеси в незалежній Україні докорінно змінили структуру українського суспільства. Майнове розшарування призвело до появи нових прошарків населення в сільській місцевості та започаткувало створення середнього класу. На жаль, його відсоток як у селах, так і у містах надзвичайно малий і потребує підтримки й опіки держави. Поки що останньою зроблені поодинокі кроки у даному напрямку. Та варто пам'ятати, що саме середній клас є основою стабільності держави, і тому, на нашу думку, задля його кількісного збільшення владним структурам потрібно створити умови для розвитку малого бізнесу, стимулювати інвестиційну та інноваційну діяльність підприємств. Ще одним важливим чинником формування середнього класу є створення таких умов, у яких людина може бути впевненою у завтрашньому дні: освітні програми, програми з працевлаштування молоді, житлові програми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Оп. 22. – Спр. 7492. – 54 арк. / Сводный статистический отчет Министерства о численности и составе специалистов, имеющих высшее образование на 14 ноября 1985 г.
2. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / НАН України ; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
3. Кириленко І.Г. Аграрна реформа : час соціальних пріоритетів / І.Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 71–76.
4. Деркач А., Веретенников С., Ермолаєв А. Бесконечно длящееся настоящее : Украина : четыре года пути / А. Деркач, А. Ермолаев, С. Веретенников. – К. : Либідь, 1995. – 239 с.

5. Ковальчук Т. Чи є у нас середній клас ? / Т. Ковальчук // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 листопада.
6. Грачов Ю. Середній клас на селі. Як його сформувати? / Ю. Грачов // Ученые записки Крымского инженер.-пед. ин-та : зб. наук. праць. – Вип. 14. – Симферополь, 2010. – С. 116–121.
7. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» № 400-XII від 17.10.1990. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 45. – Ст. 604. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/ (дата доступу 12.01.2014).
8. Закон України «Про підприємництво». № 698-XII від 07.02.1991. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 168. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/ (дата доступу 12.01.2014).
9. Постанова «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про підприємства в Українській РСР» № 888-XII від 27.03.1991. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 24. – Ст. 272. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua (дата доступу 12.01.2014).
10. Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Управління кадрами у сільському господарстві. Довідка «Керівні кадри і спеціалісти в аграрному секторі». – 1997. – Грудень.
11. Прес-служба Міністерства аграрної політики та продовольства. Реалізація ініціативи «Рідне село» сприятиме формуванню середнього класу в селі [Електронний ресурс] // Урядовий портал // Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245207336 (дата доступу 14.01.2014).

Федоренко Я.А. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье на основании метода историзма исследуются изменения социальной структуры крестьян, которые произошли в 1991–2012 годах. В частности проводится сравнительный анализ социальных категорий крестьян, существовавших во времена Советского Союза, а также тех, которые появились после провозглашения независимости Украины. Особое внимание уделяется проблемам становления среднего класса, выступающего гарантией стабильности государства.

Ключевые слова: социальная структура, имущественное расслоение, средний класс, фермерство, мелкое и среднее предпринимательство.

Fedorenko Y.A. PROBLEMS OF MIDDLE CLASS FORMATION DURING SOCIAL STRUCTURE TRASFORMATION IN UKRAINIAN VILLAGE OF INDEPENDENCE PERIOD

On the basis of historism approach, villagers social structure changes in 1991–2012 are researched, in particular, comparative analysis of the former USSR social categories of villagers and post-independence period ones is carried out in the article. Special attention is paid to the problem of the middle class formation that is in itself a guarantee of the state stability. Issues of its quantity increase both in the country-side and the whole state are brought up.

Keywords: social structure, property differentiation, middle class, farming, small and middle business.